

Tid – Tanke – Tilværelse

- byggesten i mit livssyn

P. C. JERSILD

Foredrag holdt i oktober 1995 ved Åbo Akademi

Til dagligt ved jeg hvordan verden ser ud. Jeg tvivler heller ikke på min sans og samling. Jeg ved hvem jeg er og går ud fra, at min krop fungerer som den plejer, i det mindste indtil videre. Jeg oplever, at jeg har en fri vilje og tænker ikke nærmere over, hvad jeg egentlig gør for at få arme og ben til at bevæge sig.

Samtidig indser jeg naturligvis, at det billede jeg til dagligt har af den såkaldte virkelighed i højeste grad er tvivlsomt. Hvis det ikke er fuldstændigt forkert, så er det i hvert fald højst utilstrækkeligt.

Idet jeg læser overskriftens tre ord, Tid-Tanke-Tilværelse, slår det mig, at de måske bør behandles i omvendt rækkefølge. Det er som om selve ordenes længde siger noget om sværhedsgraden. Tiden skulle i så fald være det mindste problem og tilværelsen det største.

Om tilværelsen

Jeg skal ikke her komme ind på alle tilværelsens mulige synonymer. Jeg nøjes med at opfatte tilværelse som et overordnet begreb ikke så forskelligt fra det, jeg vil kalde for verdensbilledet.

Mennesket er i stand til at arbejde på en række forskellige måder for at opnå erkendelse. Videnskab og kunst er to sådanne metoder til at komme tættere på virkeligheden, eller verdensbil-

ledet. Videnskab og kunst har således en del tilfælles, f.eks. kreativitet. Lige så indlysende er det, at de regler, som gælder for den ene, ikke fuldt ud gælder for den anden. Begge forsøger at sige noget om virkeligheden, men de arbejder med forskellige sandhedsbegreber. Stærkt forenklet kan man hævde, at videnskaben arbejder med modeller, mens kunsten arbejder med metaforer.

En model kan således sammenlignes med et kort over en formodet virkelighed. Et eksempel er de tredimensionelle DNA-modeller over arvemasse som forskerne tegner i deres computere. Her gælder det om at placere alle aminosyrer korrekt – og viser det sig, efter en konfrontation med virkeligheden i laboratoriets reagensglas, at en aminosyre er havnet forkert i modellen, så forsøger man at rette fejlen.

Metaforen finder man tydeligst i poesien. Metaforen er et billede, der skal fungere som en helhed. Et godt poetisk billede skal på en gang være indlysende og overraskende. Det skal være „lige på kornet“. Tag som eksempel det følgende: „Månen sad som en monokel i øjet på Nattens fyrste“. Enten synes man, at det er slående, et godt billede – eller også synes man at det er banalt, svulstigt, ubegribeligt eller lånt. Metaforen bliver sand, hvis den er god. Er det ikke en god metafor, nytter det ikke at ændre på ordenes rækkefølge for at gøre den bedre. Man vinder ikke noget ved at flytte på ord og bogstaver, sådan som forskeren flytter molekylernerne i sin DNA-model.

Der findes dog ikke en eneste videnskab, men en vildtvoksende flora af aktiviteter, der kalder sig for videnskaber. Man taler om naturvidenskab, samfundsvidenskab og humaniora. Nogle fag, som medicin, er en blanding af alle tre. Andre, som filosofi og matematik, passer ikke ind i systemet. Alligevel tror jeg, at det vil være nyttigt i det mindste at forsøge at adskille naturvidenskaberne fra de øvrige.

Naturvidenskaben forsøger vedvarende at finde beviser for sine påstande, således at de modeller og kort man tegner svarer til virkeligheden i alle detaljer. Regelsystemet ligger temmeligt fast, og der er en vis følelse af konsensus mellem naturvidenskabsmændene om hvordan verden må formodes at se ud. En

grundregel siger, at det er tilladt at forenkle, „sætte skik på“, problemstillinger og ligninger; derimod er det aldrig tilladt at lægge til noget, at finde på. „Fakta“ er et af de ord, som naturvidenskaben bøjer sig for, „bevis“ og „forudsigelse“ er to andre. Naturvidenskabsmænd kalder sig ofte for positivister, hvilket ikke må forveksles med naiv optimisme. Positivismens kerne er at finde beviser. Mere sofistikeret er det naturligtvis som Popper krævede, at forskerne i stedet skal sætte al kraft ind på at finde fejl ved deres teser og resultater. En påstand hvis natur er således, at den ikke kan modbevise, hører i så fald ikke hjemme inden for videnskaben.

Kunst er på mange måder naturvidenskabens modstykke som erkendelsesinstrument. Kunst arbejder ikke med beviser, men bruger i stedet forførelse, suggestion, overtalelse. At blande fakta og fiktion er indlysende. I kunsten er der egentlig ikke noget middel, som er forbudt med mulig undtagelse af de som ødelægger suggestionen, det „der falder uden for rammen“. Et begreb om sandhed i streng forstand er ikke centralt, i stedet er æstetikken overordnet. Hvordan noget siges er ofte vigtigere end hvad der siges.

Der eksisterer en mærkelig misforståelse i synet på videnskab og kunst. Af en eller anden grund er man kommet til at opfatte videnskaben som autoritær og kunsten som demokratisk i den forstand, at den skulle være mere åben for indvendinger. Kunsten skulle i så fald repræsentere dialogen – mange forfattere hævder jo, at de vil skabe en dialog med deres læsere – mens videnskaben skulle være mere selvtillstrækkelig og lukket, elitær.

I virkeligheden er det præcist omvendt: kunst er monolog, kunst indbyder ganske vist til forskellige fortolkninger – men når læserskaren kommer med deres forslag til fortolkning, er kunstneren der ikke til at kunne diskutere dem. Man kan ikke tale med en bog eller et maleri. Kunst er en form for udspil mod et tomt rum; først når kunstneren har forladt scenen indfinder publikum sig. Hvis kunstens platform er *katederns* er videnskabens kollokviet. Artikler og afhandlinger diskuteres og kritiseres i det uendelige, inden de trykkes.

Kunst og videnskab adskiller sig også på andre punkter. Et punkt er originalitet. En kunstner eller forfatter skal være original. En videnskabsmand, som er alt for original, kaldes i stedet en „original“, en der har afskærmet sig fra faget og er gået ind i sin egen private blindgyde. En kunstner, der ikke er original, kaldes for en epigon. Epigoni er derimod videnskabens kongevej. Det er naturligt, især inden for naturvidenskaben, at bygge videre på tidligere resultater. Man har mentorer, og man arbejder ofte i grupper, hvor det kan svært at pege på, hvem der gjorde hvad. Naturvidenskaben kan beskrives som et stafetløb, hvor de yngre forskere overtager depechen fra de ældre.

Derimod kommer kunstneren frem ved hjælp af fadermord og omstyrtelse af mentorer og forbilleder. Alt hvad den gamle generation gjorde forkastes. Kunstens historie er derfor fyldt med lig, mens videnskabsmanden hylder sine forgængere og hænger deres portrætter på forelæsningsalens vægge.

Om tanken

Jeg foretrækker i denne sammenhæng at lade begrebet tanke være indgangen til nogle overvejelser omkring den menneskelige bevidsthed. Forskningen i den menneskelige bevidsthed synes at dele forskerne i to lejre. På den ene side dem – især filosoffer – som finder, at biologisk-naturvidenskabelig forskning af den menneskelige bevidsthed er meningsløs; man kan ikke på en fornuftig måde undersøge bevidsthed udefra, kun gennem subjektiv introspektion. På den anden side de biologer, der mener at der i princippet ikke er noget utilgængeligt eller mystisk ved bevidstheden. Hjernen er et organ, der producerer tanker præcist ligesom maven er et organ, som producerer fordøjelsvæsker.

Til de sidstnævnte hører nobelprismodtagerne Francis Crick, der opdagede DNA-spiralen, og immunologen Gerald Edelman. Edelman mener, at hjernen er et selvorganiserende, selvlærende system og at der findes en grænse mellem primær bevidsthed, som findes hos alle højerestående dyr, og en „højere“ bevidsthed, som ved siden af den primære bevidsthed findes hos menneskene og de store aber, især hos chimpanserne. Den primære be-

vidsthed bunder i kombinationen af opmærksomhed og korttidshukommelse. Den opdeling har sit modstykke i en subjektiv oplevelse. Vi mennesker har så at sige en automatpilot, som i stille vejr tager sig af vores rutinehandlinger; de fleste almindelige handlinger udfører vi jo uden at tænke.

Den højere bevidsthed, som rummer evnen til selvrefleksion, er ikke mindst knyttet til sproget. Evnen til højere bevidsthed skulle i så fald være fremkommet ud af hjernens kompleksitet og plasticitet. Noget særskilt, tænkbart centrum for bevidsthed i hjernen skulle således ikke findes, selvom sprogcentret spiller en væsentlig rolle. Med en lignelse – en metafor! – kan man sige, at sjælen findes mellem linjerne i hjernen.

Det kan ikke undgås – når bevidstheden er på tapetet – at sige noget om den frie vilje. Er det muligt at hævde, at viljen virkelig er fri? Almindelig daglig logik siger jo at, en handling må have en årsag. Når vi for eksempel bøjer en finger, sker det efter et signal fra hjernen. Men hvad var det, som fik hjernen til at give signalet til fingeren? Hvis vi går videre bagud og leder efter årsagen bag årsagen, bliver det indviklet – da vi med fri vilje mener noget, som ikke udløses automatisk som et svar på en indre eller ydre impuls. Fri vilje synes at være forbundet med intention, en hensigt med handlingen. Hvad var det egentlig, som fik os til at bøje fingeren? Det er vanskeligt kun at opfatte den fri vilje som en samling relæer i hjernen, der omdanner indgående signaler til udgående. Problemet kan forekomme uløseligt.

For at komme ud af dilemmaet med determinerende årsagskæder – den yderste årsag skulle i så fald kunne findes i The Big Bang eller en anden teori om universets skabelse – har en del tænkere henvist til Heisenbergs ubestemthedsrelation. Ifølge Heisenbergs formulering fra 1920'erne er det ikke muligt eksakt at fastslå både en elektrons ladning og retning. Der skulle således i atomernes indre findes et ikke forudbestemt mønster, noget som bryder den tvungne årsagskæde, en grundlæggende usikkerhed, eller om man vil, et spillerum for en fri vilje.

Heisenbergs teori er kommet til at fungere som en slags redningsplanke for dem som hævder viljens frihed. Men holder det? Den amerikanske filosof Colin McGinn mener, at det er noget

sludder: En vilje kan ikke kaldes fri, hvis den styres af det heisenbergske tilfælde. Tilfældet ville jo sabotere intentionen og gøre den fri vilje til det rene lotteri.

En filosof, som har forsøgt at gå til problemet på en interessant måde, er englænderen Ted Honderich. Traditionelt taler man om to teorier om den frie vilje. Enten er materialismen gyldig, således at enhver tanke har et fysisk grundlag i hjernen i form af en kemisk eller elektrisk forandring. Inden for materialismen gælder også loven om årsag og virkning. Ingen virkning kan opstå uden årsag, hvilket indebærer, at viljen ikke er fri. Ingenting kan opstå af intet. Honderich udtrykker det således, at kun den ufriske vilje – determinismen – er forenelig med materialismen. Eller hvis viljen på den anden side er fri kan materialismen ikke gælde for alle hjernens aktiviteter, og forklaringen må da søges inden for metafysikken eller religionens område. Den frie vilje er inkompatibel med materialismen.

Honderich refererer til Bergsons opfattelse af et objektivt og et subjektivt syn på viljen. Subjektivt, „set indefra“, oplever vi vores vilje som fri; uafhængigt af om den er det eller ej. Fra et objektivt synspunkt er determinismen imidlertid gældende, således at menneskets vilje er fanget i et deterministisk net, som ikke tillader nogen form for nyskabelse. Men, siger Honderich, det betyder ikke, at jeg eller nogen anden kan forudsige fremtiden. Fremtiden forbliver uvis for os, ligeså uvis som hvis viljen var fri.

Honderich mener videre, at man ligeså godt kunne afskaffe begrebet fri vilje og i stedet tale om frivillighed. En frivillig handling er en handling, som ikke er påtvunget mig udefra af nogen anden. De fleste handlinger er derfor af en frivillig natur. Vi må, opsummerer Honderich trøstende, holde fast i en opfattelse af livet – og viljen – som det er til at leve med.

Den ovenfor citerede filosof Colin McGinn inddeler i forlængelse af Chomsky filosofiske spørgsmål i problemer, mysterier, illusioner og værdispørgsmål. Problemer er spørgsmål, som det er muligt at besvare, hvis man anstrenger sig til det yderste. Mysterier er det ikke muligt for vores intellektuelle kapacitet at besvare – nøjagtigt som det ligger uden for en tre-årigs rækkevidde at for-

stå avanceret matematik. En illusion er en form for pseudo-spørgsmål, eller et spørgsmål stillet således, at det ikke kan besvares objektivt eller logisk. Endelig er der værdispørgsmål – etik og moral – som kan ikke „bevise“; selv om der er de, der forsøger. De gør sig da skyldige i hvad filosoffer kalder den naturalistiske fejtagelse.

McGinn har et interessant forslag angående mysterierne. Han foreslår, at mysterierne skal henføres til det, han kalder „transcendental naturalisme“, en betegnelse, som er vanskelig at oversætte til normal prosa. „Transcendens“ er jo et så at sige teologisk begreb, noget der har plads hinsides fornuften. „Naturalisme“ kan på den anden side vel nærmest siges at være synonymt med materialismen. Denne „grænseoverskridende materialisme“ indebærer, at man kan betragte i det mindste en del af mysterierne som potentielle problemer, spørgsmål som måske kan besvares med tiden, hvis vi udbygger vores måde at tænke på.

Mysterierne kan forekomme utilgængelige; definitions-mæssigt er vi jo ikke særligt kløgtige ved at omdanne mysterier til problemer og derpå gå igang med at tackle dem med fornuften. McGinn mener da, at vi stirrer os blinde på fornuften. Mennesket besidder i virkeligheden en viden, som vi hidtil ikke har lært at forstå, da denne viden ikke omfattes af fornuften, kun som en tavs viden. Han bruger som eksempel den information, der er nedlagt i cellernes gener, de mildest talt formidable egenskaber som gør cellen i stand til at opbygge et yderst kompliceret system. Sædcellen og ægget indeholder jo al den information, der er nødvendig for at skabe et menneske, præcist som en mygs gener indeholder detaljerede tegninger til fremtidige myg. Menneskets viden er nået så langt, at vi kan bygge en jumbojet – men en myg kan vi ikke bygge. Cellernes skjulte viden overstiger med flere millioner gange det, som den skarpeste menneskehjerne kan præstere. På celleniveau er vi derfor ufatteligt meget mere „intelligente“ end på bevidsthedsniveau.

Det centrale spørgsmål bliver derfor, hvordan vi får adgang til den viden som vores celler – men ikke vores „jeg“ – besidder. Det ved vi ikke. Men i og med at denne viden faktisk findes, kan vi ikke udelukke, at vi engang i fremtiden vil være i stand til at

komme i kontakt med den. Mysterier som den menneskelige bevidsthed og den fri vilje kan da forvandles til problemer, der kan forklares. Løsningerne, påstår McGinn, vil da, når de bliver fundet, fremstå som yderst banale.

Om tiden

At tid skulle være et letfatteligt begreb er svært at hævde efter det, der er sket inden for fysikken i det tyvende århundrede. En del fysikere påstår jo at tiden kan gå såvel fremad som tilbage, og at man ældes forskelligt afhængigt af, hvor man befinder sig i universet. Noget som i højeste grad strider imod vores sanser. Alligevel oplever jeg ikke tiden som noget, man går og tænker over på samme måde, som man ikke kan blive ved med at vende tilbage til spørgsmålet om viljens frihed. Teoretiske overvejelser om tiden blegner let ved siden af den meget åbenbare tid, vi oplever. At tiden går, mindes vi om hvert minut. Vores egne kroppe fungerer jo som ure; vi kan ikke benægte, at vi ældes.

Men hvis man nu sammenholder overskriftens ord Tanke-Tilværelse med Tid, sker der noget. Det fastfrosne billede af verden får pludselig liv. Verdensbilledet forvandles til en fortælling om verden, og vi ser i fantasien ikke bare, at mennesket er et stofkorn i verdensaltet, men et korn der forandres. Mennesket kan således fremstå som en tilfældighed, en hastigt opflammende og med sikkerhed snart udslukt gnist, et kort sekund blandt milliarder af år.

Den art, vi tilhører, siges at være opstået for cirka to hundrede tusinde år siden som en videreudvikling af en lang række før-mennesker, hominider, som rejste sig på bagbenene og spadse-rede væk fra sine nærmeste slægtninge, chimpanserne. Går man tilstrækkeligt langt tilbage i vores private slægtsalbum, finder vi forfædre, som ikke var abelignende, men fiskelignende eller mol-lusk-lignende. For livet, livsgnist, er som en olympisk fakkel, der aldrig slukkes, blevet ført frem af tiden uden afbrydelse fra art til art, fra generation til generation.

Retter vi i stedet blikket fremad, opstår spørgsmålet om, hvad der vil ske med vores børn, børnebørn og deres efterkommere på meget lang sigt. Kommer de til at ligne os? Hvis vores slægt findes om ti millioner år, hvordan vil de da se ud? Vil evolutionen have gjort det af med vores kroppe? Vil det fremtidige menneske – hvis han da overhovedet kan kaldes menneske – have vandret tilbage til det hav, vi engang steg op af? Måske flyder han omkring der som en stor hjerne beskyttet af en gennemsigtig boble med et bølgende slæb af lange, glinsende tråde? Kort sagt – hvor er evolutionen på vej hen? For den sagtner næppe farten.

Fortællingen om verden synes desværre ikke at gå mod en lykkelig slutning – det er dog præcist det krav vi stiller til en fortælling, at den har en slutning. Det gælder ikke bare verden som helhed, men også vore egne liv, som vi forestiller os skal udmunde i en sidste vished, en opgørelse, en værdig afsked eller en stille udslukkelse. Det stemmer dog sjældent overens med erfaringen. Hverken et menneskes liv eller Historien synes at underkaste sig noget smukt dramaturgisk mønster, den harmoni vi har så svært ved at holde op med at håbe på.

Hvorfor fortsætter vi så? Hvordan kan vi opretholde vor optimisme? Hvorfor begynder vi på nye projekter, uddanner os, søger en partner, får børn? Børn som kommer til at havne i nøjagtigt de samme problemer som vi selv, og som i filosofiske stunder tvinges til at undre sig over meningen med det hele. Svaret er vel, at vi desværre ikke har noget valg, ligeså lidt som vores forfædre havde noget valg. Vi kan ikke hoppe af. Få af os formår at bryde mønstret. Vi er underkastede en biologisk tvang, som tvinger os til at sørge for vores arts overlevelse. Men vi vil helst ikke se tvangen, en stor kværn der maler videre, en endeløs vandrings i cirkler, men foretrækker at opdigte mere idylliske livsmønstre.

Dette kan lyde temmeligt pessimistisk. Alligevel er det det måske ikke. Selvom vi ikke kan ændre verden, kan vi påvirke vores egen måde at forholde os til den. Optimismen er da at foretrække fremfor pessimismen. Det har en enkel forklaring. Hvis pessimisten får ret, og lad os sige, menneskeheden går under i et

atomragnarok, så har pessimistens frygt og ængstelse unægtelig været berettiget. Men hvilken nytte har han haft af at have fået ret? Overhovedet ingen – heller ikke hvis han allerede var død. Optimisten vil derimod ganske vist have taget fejl, hvis menneskeheden går under. Men inden det endelig endte sådan, har optimisten levet bedre, har haft et tåleligere og roligere liv end pessimisten. Desuden findes der måske en minimal chance, uanset hvor lille den er, for at optimisten faktisk får ret og godheden sejrer. Det tror jeg nu ikke personligt – men jeg er temmelig sikker på, at det optimistiske liv er bedre at leve end det pessimistiske, vi er ganske enkelt skabt til at være optimister. Det er en del af vores grundlæggende natur. Hvis man ikke vinder noget ved at gå imod denne natur, er der heller ikke nogen grund til at gøre det.

Eller som den ovenfor citerede Ted Honderich udtrykker det: „Vi må have en verdensopfattelse, som vi kan leve med“. Eller med andre ord: vi må være en smule forsigtige med vores filosofien.

Oversat af Mads Rosendahl Thomsen

Litteratur:

Edelman, G. *Bright Air, Brilliant Mind*. Basic Books. 1992.

McGinn, C. *Problems in Philosophy*. Blackwell. 1993.

Honderich, T. *How Free Are You*. Oxford University Press. 1993.